

ДУНЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ ЙИЛ ҲИСОБИ БИЛАН БОҒЛИҚ ҚАРАШЛАРИ ВА АСТРОНОМИК ВАҚТ ҲИСОБИ УСУЛЛАРИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ

Хайдаров Одил Эргашевич

Термиз давлат университети,

эркин тадқиқотчиси

hajdarovodil188@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада дунё халқларининг йил ҳисоби билан боғлиқ қарашлари ва унинг астрономик асосларининг моҳияти ҳамда одамларнинг вақт билан боғлиқ тасавурлари ва унинг хўжалик ҳаётидаги ўрни юзасидан қиёсий таҳлиллар берилган.

***Калит сўзлар:** вақт, йил, фасл, ой, астрономия, ҳисоб, қуёш, кун, хўжалик, фаолият, тасаввур, табиат, юлдузлар.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится сравнительный анализ взглядов народов мира на исчисление года и природу его астрономических основ, а также представлений людей о времени и его роли в хозяйственной жизни.

***Ключевые слова:** время, год, время года, месяц, астрономия, исчисление, солнце, сутки, хозяйство, деятельность, воображение, природа, звезды.*

КИРИШ (ВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION)

Вақт ҳақидаги тасаввур одамларда ижтимоий тараққиётнинг илк босқичларида маълум табиат ҳодисаларига боғлиқ ҳолда пайдо бўлган ҳамда хўжалик эҳтиёжлари вақт бирликларини ва унинг ҳисобини ўрнатиш заруратини келтириб чиқарган.

Одамлар доимо вақт оқимини қабул қилганлар, кун ва тун алмашинувининг ўзгаришидан фарқлай олганлар. Бироқ махсус вақт ҳисоби ва уни далиллар асосида қабул қилишган фақат тараққий этган жамиятда, яъни деҳқончилик, чорвачилик, савдо ва денгизда сўзишнинг вужудга келиши билан риоя қилишган.

“Қуёш чикди”, “қуёш тепага кўтарилди”, “қуёш ботди” деган ибораларга одатланиб қолганмиз. Аслида қуёш чиқиб ботмайди. Қуёшнинг осмондаги кўринма ҳаракати, тун билан куннинг алмашилиб туришининг асосий сабаби - ернинг ғарбдан шарққа қараб 24 соатда бир марта ўз ўқи атрофида айланиб

чиқишидир. Ер шарининг ўз ўқи атрофидан 24 соатга тўлиқ бир айланиб чиқадиган вақтига сутка дейилади. Куёш бир сутка давомида ер шарининг ҳамма томонини бир йўла ёрита олмайди. У навбат билан ернинг гоҳ бир томонини, гоҳ иккинчи томонини ёритади. Ернинг айланиб куёшга қараган томонида кун, куёш нури тушмай турган томонида тун бўлади. Ернинг суткалик ҳаракати натижасида кун билан тун чегараси ер сатхи бўйлаб ғарбга томон силжийди. Шунинг учун ҳар 12 соатда ер шарининг манзараси ўзгаради: куёш тепамизда турган жойда 12 соатдан кейин ярим кеча бўлади¹.

Бир сутка неча соат? Бу саволга кўпчилик ҳеч иккиланмай, қатъий ишонч билан 24 соат деб жавоб беради. Бу тўғри жавобми? Йўқ, албатта. Ер ўз ўқи атрофидан 24 соатда эмас, балки 23 соат 56 минут 4 секундда бир марта айланиб чиқади. Бу вақт юлдуз суткаси деб юритилади. Юлдуз суткасининг бошланиши йил давомида турли вақтларга тўғри келади, инсоннинг ҳаёти, ернинг табиати юлдуздан кўра куёшга кўпроқ боғлиқ. Шунинг учун инсонлар куёш вақтига амал қилади. Ҳақиқий куёш вақти юлдуз вақтидан фарқ қилади. Икки туш пайти оралиғидаги вақт (куёш суткаси) Ернинг ўз ўқи атрофидан айланиб чиқиш вақтига (юлдуз суткаси) нисбатан бир неча минут узунроқ эди.

Ой ер атрофини 27,3 суткада бир марта айланиб чиқади. Ой ўз орбитасида бир нуқтадан чиқиб яна шу нуқтага қайтиб келиши учун кетган вақт сидерик ой деб юритилади (сидерик ой юлдузга нисбатан ҳисобланади). Ойнинг бир хил фазаси такрорланишига кетган вақт эса 29,5 суткани ташкил этади². Бу вақт синодик ой деб юритилади (синодик ой ерга нисбатан ҳисобланади). Сидерик ой муддати билан синодик ой муддати бир-биридан фарқ қилади.

Ой ўз ўқи атрофида 27,3 суткада айланиб чиқса ҳам ердан кўринадиган бир хилдаги икки фазаси оралиғидаги вақт 29,5 суткага тенг бўлади. Демак, бир ой 29,5 суткани ташкил этади.

Ер асосан икки хил ҳаракатланади: ўз ўқи атрофида (суткалик ҳаракат) ва куёш атрофида (йиллик ҳаракат). Ернинг ўз ўқи атрофидаги суткалик ҳаракати натижасида кун ва тун вужудга келса, йиллик ҳаракати натижасида йил фасллари вужудга келади.

Ернинг куёш атрофидаги йиллик ҳаракат йўли унинг орбитаси деб аталади. Ер орбитасининг узунлиги 940 млн. км. Ер бу йўлни ўрта ҳисобда соатига 1070 километр (ёки секундига 29,8 км) тезликда босиб ўтади. Бу тезлик артиллерия ўқининг учиш тезлигидан ўн баравар катта. Ер ана шундай тезлик билан куёш

¹ О.Раҳматуллаева, Ж.Саломов. “Хронология”. – Т, 2012.

² И.А.Климишин - “Календар и хронология”. М. 1985

атрофини 365 кун 5 соат 48 минут 46 секундда айланиб чиқади. Ернинг қуёш атрофидан бир марта тўла айланиб чиқишига кетган вақт (365 кун-у 6 соат) йил деб аталади.³

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД/LITERATURE REVIEW)

Ушбу мақолани тайёрлашда этнографлардан Ж. Фрейзер, Г. Снесарев, В. Башилов, С. Токарев, К. Шаниязов, Н. Лобачева, И. Жабборов, М. Жўраев, А. Аширов асарларида баён этилган назарий қоидалар ва услубий тавсияларга таянилди.

Мақоланинг манбалари сифатида ўз табиати ва аҳамиятига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратиб ўрганилди. Шеробод, Денов, Бойсундаги экспедициялар давомида тўпланган дала этнографик материаллари. Шу мақсадда тадқиқотнинг ҳудуд (туман ва жой) олдиндан аниқланди ва мавжуд адабиётлар ўрганилди. Шу билан бирга, аҳолининг этник таркиби ва сақланиш даражаси ҳисобга олинган. танланган ҳудуд аҳолисининг иқтисодий фаолияти ва маданиятидаги анъаналар таҳлил этилди.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION)

Йил фаслларининг алмашинувиغا Ернинг қуёш атрофидан айланиши ва ер ўқининг орбита юзасига - текислигига нисбатан оғишганлигига сабабчидир. Ер ўқи орбита текислигига нисбатан 66, 30 бурчак ташкил этади. 21-март куни кун билан тун чегараси иккала кутбдан ўтган, яъни сайёрамизнинг ҳар иккала ярим шарида кун билан туннинг ўз ўнлиги бир-бирига тенг. Қуёш нури шу куни, яъни 21-мартда экваторга тик тушади, ер ўқига нисбатан тўғри бурчак ҳосил қилади. Туш пайтида қуёш тик тепамизда бўлади, шу куни ер қуёшга нисбатан шундай вазиятни эгаллайдики, қуёш нури шимолий ва жанубий ярим шарларга бир текисда тарқалади. Қуёш ўзининг бизга кўринадиган йўлининг тепа ярмида уфқ тепасида, иккинчи ярмини эса уфқ тагида, яъни ер шарининг бизга нисбатан орқа томонида босиб ўтади. Фақат шу куни қуёш ҳақиқатан ҳам шарқдан чиқиб ғарбга ботади.

Март ойида сайёрамизнинг шимолий ярим шарида баҳор, жанубий ярим шарида куз бўлади. 22-мартдан бошлаб кунлар узаяди ва тунлар қисқара бошлайди. қуёш шимоли-шарқдан чиқиб шимоли-ғарбга бота бошлайди. Куннинг узайиши ва туннинг қисқариши 22-июнгача давом этади. 22-июнда сайёрамизнинг шимолий ярим шари қуёшга қараган бўлади, шу туфайли бу

³ Е.Бикерман. “Хронология древнего мира. Ближний Восток и античность”. М. 1976

ярим шар жанубий ярим шарга нисбатан қуёшдан кўпроқ ёруғлик, иссиқлик олади. Демак, шимолий ярим шарда ёз бошланади, кунлар узун, тунлар қисқа бўлади, экватордан жанубда, яъни жанубий ярим шарда эса қиш киради ва кунлар қисқа, тунлар узун бўлади.

23-сентябр ер шарида йил фаслларининг тақсимланиши жихатдан 21-мартдан фарқ қилади. 21-мартда шимолий ярим шарда баҳор, жанубий ярим шарда куз бўлса, 23-сентябр шимолий ярим шарда куз, жанубий ярим шарда баҳор бўлади. 24-сентябрдан кунлар қисқариб, тунлар узая бошлайди. Қуёшнинг эрталаб чиқишдан кечқурун ботишигача босиб ўтадиган йўли қисқара боради, қисқариш 22-декабргача давом этади.

Демак, ернинг ўқи қуёш атрофидаги айланиш йўлига орбита текислигига нисбатан оғишганлиги натижасида йил фасллари алмашилади, қуёш атрофидаги йиллик ҳаракатнинг турли даврларида ер юзасининг ёритилиши ва иситилишидаги фарқлар келиб чиқади.

Ҳар куни қуёш чиқади ва ботади. Қуёш чиқиши улуғвор, гўзал манзара, бутун борлик, табиат, барча тирик мавжудот қуёш чиқишини тантана билан кутиб олади.

Қуёш-осмондаги сон-саноксиз юлдузларнинг бири, ерга энг яқин юлдуз, қуёш улкан ёритгич, қизиган газ ҳолидаги осмон жисмидир. Қуёш нури ҳар секундда 300 000 км тезликда тарқалиб, ерга 8,5 минутда етиб келса, ерга яқин турган бошқа юлдузнинг нури 4,5 йилдагина етиб келади.

Қуёш билан ернинг оралиғи 149,5 млн.км, бу масофанинг катталигини қуйидагича тушунтириш мумкин, ерда туриб гапирган одамнинг овози қуёшга 14 йилдан кейин, космик ракета эса беш ойда етиб бориши мумкин⁴.

Қуёш ўз ўқи атрофидан 25 суткада бир марта айланиб чиқади. Олимларнинг фикрича, инсоннинг соғлиги, рухий ҳолати, меҳнат қобилияти кўп жихатдан қуёшнинг фаолиятига боғлиқ, хатто табиий офатлар, бахтсизлик ҳодисалари ва касалликлар ҳам қуёш фаолиятига боғлиқлиги тажрибалар йўли билан исботланган.

Қуёшдан энг узоқ нуқта – афелий (Қуёш атрофида айланадиган жисмнинг қуёшга энг узоқ нуқтаси)га яқинлашган Ер шарининг тезлиги кеча соатига 3600 километрга секинлашди.

Қуёшга энг яқин нуқта – перигелий (Қуёш атрофида айланадиган жисмнинг қуёшга энг яқин нуқтаси)да Ер шари соатига 105444 километр тезликда айланади.

⁴ О.Раҳматуллаева, Ж.Саломов. “Хронология”. – Т, 2012.

Ер Қуёшга яқин нуқтада соатига 105444 километр тезликда ҳаракат қилади. Шу боис Ернинг тезлиги афелий нуқтасида перигелий нуқтасига нисбатан соатига 3600 километрга секинлашади.

Афелий нуқтасида Ер Қуёшдан 152 миллион километр узоқда бўлади.

Перигелий нуқтасида эса Ер ва Қуёш ўртасидаги масофа 147 миллион километрга тенг бўлади.

Ер сутка давомида ҳам қуёшга гоҳ яқинлашиб, гоҳ узоқлашиб туради. Январдан июлгача биз қуёшга туш пайтида яқинроқ келсак, июлдан январгача кечқурун яқинроқ бўламиз⁵.

Ой ернинг бирдан бир табиий йўлдошидир. Ой диаметри 3476 км бўлиб, ер диаметридан деярли 4 баравар кичик. Ойдан ергача бўлган масофа ўрта ҳисобда 384 000 км. Ёруғлик ойдан ерга 1 секунддан сал ошиқроқ вақтда етиб келади. Ой ерга энг яқин келганда улар орасидаги масофа 363 000 км, ердан узоқлашганда эса 405 000 км.га тенг бўлади. Шунинг учун ой бизга қуёшдан гоҳ каттароқ, гоҳ кичикроқ бўлиб кўринади⁶.

Ойнинг ер атрофига айланиш тезлиги ернинг қуёш атрофида айланиш тезлигидан 30 баравар кам, яъни ой ер атрофида секундига бир километр тезликда айланади. Ой ерга бир томони билан қараган. Ой баъзан думалоқ бўлиб, баъзан ярим доирага, баъзан эса ўткир учли ўроққа ўхшаб кўринади. Ой бошида у ўроқсимон (ҳилол), бир хафтадан сўнг доира шаклида кўринади (тўлин ой), уч хафтадан кейин у яна ярим доирага ва ой охирида ўроқсимон шаклига киради.

Осмонга кўринган “ҳилол” янги ойми ё эскимми янги ой билан эски ойнинг шакли, кўриниши бир-бирига ўхшаш бўлганлигидан уларни фақат ҳолатига қараб фарқ қилиш мумкин. Шимолий ярим шарда янги ой ўроғининг сирти (думбоқ томони) ўнгга, эски ойники эса чапга қараган бўлади. Шимолий ярим шарнинг Ўртача ва юқори кенгликларида янги ва эски ой ўроғи тик ҳолатда жанубий кенгликларида, Ўрта Осиёда ёнбошлаган (янги ой ўнгга ва эски ой чапга ёнбошлаган) ҳолатда кўринади. Экватор атрофида янги ой ўроғининг дўнг томони пастга, эски ой ўроғиники эса тепага қараган бўлади.

Янги ой билан эски ойнинг бир-биридан фарқ қиладиган яна бир белгиси шуки, янги ой кечқурун, осмоннинг ғарбий қисмида, эски ой эса эрта билан, осмоннинг шарқий қисмида кўринади.

⁵ Чориев З.У. Иоффе - “Хронология ва метрология”. – Т.1999

⁶ Чориев З.У. Иоффе - “Хронология ва метрология”. – Т.1999

Ойнинг ўзи нур сочмайди, уни куёш нурлари ёритади, шу туфайли ой ўроғининг дўнг томони ҳамма вақт куёшга (янги ой ўроғининг дўнг томони кечкурун куёш ботган томонга, эски ой ўроғининг дўнг томони эрта билан куёш чиқиши томонга) қараган бўлади.

Ойнинг асосий кўринишини (фазалари) ердан оддий кўз билан кузатиш мумкин бўлган ўзгаришлари ҳар хил ифодаланган. Ой ер атрофида ҳаракатланар экан, куёш билан ер оралиғига тўғри келиб қолади. Бу вақтда ой ердан кўринмайди, чунки ойнинг ёруғи тушмайдиган томони ерга қараган бўлади. Ойнинг бу фазаси, ой боши - янги ой деб юритилади. Тунларимизни ёритиб турадиган тўлин ой фазаси ой ёруғлиги куёш ёруғлигидан 450 000 марта кучсиздир, ойнинг куни ҳам туни ҳам ердан икки ҳафтага тенг. Шу сабабдан куёш нурлари ой юзасини кундузи 120 С дан зиёд қиздириб юборади, тунда эса у -170 С гача совийди⁷.

Куёш суткаларининг ўртача узунлиги, яъни куёш марказининг иккита юқори (ёки қуйи) кульминациялари оралиғида ўтган ўртача вақт қисқа вақт оралиқларини ўлчашда асосий бирлик ҳисобланади. Йил давомида бундай икки кульминация оралиғида ўтадиган вақт бир оз ўзгариб туради. Бунга сабаб ернинг куёш атрофида айлана бўйлаб эмас, балки эллипс бўйлаб ҳаракатланиши ва бунинг натижасида унинг ҳаракат тезлигининг бир оз ўзгариб туришидир. Бу куёшнинг йил давомида эклиптика бўйлаб қиладиган кўринма ҳаракатидаги кичик нотекисликларини келтириб чиқаради. Куёш марказининг юқори кульминациясидаги пайтда ҳақиқий тун пайти деб аталади. Бироқ соатларни текшириш, аниқ вақтни белгилаш учун уларга қараб, албатта куёшнинг кульминация пайтини белгилашга ҳеч зарурият йўқ. Юлдузларнинг кульминация пайтини белгилаш аниқроқ ва қулайроқ бўлади. Исталган юлдузнинг ва куёшнинг кульминациялари пайтларининг фарқи эса исталган вақт учун белгиланган. Ҳақиқатан, ернинг ҳаракати куёшнинг кўринма вазиятининг юлдузларга нисбатан ўзгариши жуда аниқ топилган. Масалан, обсерваторияларда юлдузларни кузатиб, мунтазам равишда асосий соатлар текшириб борилади, бунда уларнинг вақт тузатмаси, яъни аниқ вақтни топиш учун соатнинг кўрсатишга (Қ ёки- ишораси билан) қўшилиши зарур бўлган катталик амалда аниқланади. Вақт тузатмаларини аниқлаш оралиқларида аниқ вақтни кварс ёки бошқа (бирорта тебранма ҳаракатнинг частотасини жуда аниқ ушлаб турадиган) соатлар “сақлаб” боради. Ҳозирги вақтда ниҳоят аниқ “юрадиган” атом соатлари яратилган. Улар аниқ вақтни сақлашда ишлатилади.

⁷ А.Нарзиқулов - “Дехқон тақвими” Т.1991

Астрономик кузатишларда аниқ вақтни белгилаш, уни сақлаш ва радио орқали бутун халққа эшиттириб туриш кўп мамлакатларда мавжуд бўлган аниқ вақт хизматининг вазифасидир. Аниқ вақт сигналларини денгиз ва ҳаво флотининг штурманлари ва аниқ вақтни билиш зарур бўлган жуда кўп илмий ҳамда ишлаб чиқариш корхоналари радио орқали қабул қилади. Аниқ вақтни билиш, хусусан, турли жойларнинг географик узунликларини аниқлашда зарурдир.

Сайёрамиз ўз ўқи атрофида айланиб туради, шунинг учун куёш еримизнинг турли нуқталарини турли вақтда ёритади. Ернинг бир меридианида жойлашган барча нуқталарида соат бир хил вақтни кўрсатса, бошқат меридианида бошқача вақтни кўрсатади. Демак, бир меридианнинг ўзидаги вақт шу меридиан атрофидаги жойлар учун маҳаллий вақт ҳисобланади.

Гринвич меридиани (меридианлар саноғи бошланган 0 меридиан) да туш пайти бўлганда 180 географик узунликда ярим тун, Гринвичдан шарқдаги 90 географик узунликда кеч пайти, Гринвичдан ғарбдаги 90 географик узунликда тонг пайти бўлади⁸.

Табиат томонидан ато этилган маълумотлар - сутка, ой, йил, вақт ҳисоби қадимги тақвимлар асосини ташкил этган.

Календар лотинча сўз бўлиб, у календариум (қарз дафтари) ва календар (ҳар ойнинг биринчи куни) сўзларидан олинган. Қадимги Римда қарз юзасидан улуш ҳар ойнинг биринчи, яъни календар куни тўланиши ва у қарз дафтари (календариум)да қайд қилиб борилиши расм бўлган.

Календарнинг ҳозирги маъноси вақт оралиғи бирлигини ҳисоблаш усулидир. Бу усул табиат ҳодисаларининг самовий жисмлар ҳаракатидаги даврийлик (Ернинг бир кеча-кундузлик ҳаракати, Ойнинг Ер атрофидаги кўринма ҳаракати, Куёшнинг кўк гумбази сирти бўйлаб йиллик ҳаракати) билан боғлиқ ҳолда юз бериши, яъни кеча билан кундуз, йил фасллари, ой қисмлари алмашинуви кабиларга асосланган. Демак, тақвимий бу вақт саноқ системаси, осмон ёриткичлари асосида ётган табиат ҳодисаларининг даврийлиги деганидир⁹.

Бундай системани тузиш зарурияти биринчи бўлиб ишлаб чиқариш хўжалик шакллари вужудга келган неолит даврида пайдо бўлади. Деҳқончилик ва чорвачилик табиатнинг мавсумий ҳодисалари билан маҳкам боғланган. Хўжалик ҳаёти шаклининг бир хиллиги ва умумий асос қилиб олинган вақт саноғи бирликлари бир-бирига ўхшаш тақвимларнинг шаклланишига олиб

⁸ И.А.Климишин - "Календар и хронология". М. 1985

⁹ Е.Бикерман. "Хронология древнего мира. Ближний Восток и античность". М. 1976

келган. Ой тақвимлари - суткалар ойлар билан уйғунлашган. Ой-куёш тақвими сутка ва ойлар йиллар билан уйғунлашган. Ой тақвими йил даврларининг ўзгариб туришини ҳисобига олмаган ҳолда кўп халқларда вақт ҳисобининг бошқа системаларга асосланиб риоя қилингандир, эҳтимол. Ой тақвими бўйича ойларнинг давомийлиги фақат ой фазаларининг ўзгариши билан боғлиқ эди. Ҳар бир ой ҳилолдан бошланиб, навбат билан ёки танаффуслар билан 29 ва 30 суткага бўлинади. Ой йили 12 ойдан иборат эди. Бу эса ўз навбатида 354 суткани ташкил этган. Синодик ой тақвимий ойдан 44 минут 2,9 секундга кўп бўлган, шунинг учун ҳам маълум йил сонидан сўнг тақвимий йилига битта кўшимча кун қўшиш зарурияти пайдо бўлган.

Астрономик ва тақвимий ой йилларини бир-бирига мос келтиришнинг икки усули маълум. Икки усул ҳам ой тақвими йилига кўшимча кун киритишга асосланган. Булардан бири саккиз йиллик туркча цикл бўлиб, бунга мувофиқ астрономик тақвимий йиллари оддий ва ой йилларидан уч сутка орқада қолган. Ой тақвими йил ҳисобини астрономик тақвим билан мувофиқлаштириш учун ҳар саккиз йилнинг иккинчи йили, бешинчи йили, еттинчи йилига (тақвимийга) биттадан кўшимча кун қўшиб қўйилган. Анча аниқроқ усул ҳам бўлган, бунга мувофиқ 30 оддий ой йиллари 30 астрономик йилни 11 суткада қувиб етади. Бу узилишни бартараф этиш учун даврнинг қуйидаги йилларига кўшимча кунларни қўшганлар: 2-йили, 5-йили, 7-йили, 10-йили, 13-йили, 16-йили, 18-йили, 21-йили, 24-йили, 26-йили, 29-йилига.

НАТИЖАЛАР (РЕЗУЛЬТАТЫ/RESULTS)

Мақолада замонавий этнологик усуллар ва янги илмий ёндашувлар асосида дунё халқлари аҳолисининг йил ҳисоби билан боғлиқ қарашлари ва астрономик кузатишларини ҳар томонлама махсус ўрганиш амалга оширилди; дунё халқларининг тақвимий ҳисоб-китоблари уларнинг астрономик асослари таҳлил қилиниб, ҳар бир халқнинг ўзига хос маҳаллий йил ҳисоби ёритиб берилди.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION)

Ҳар бир халқнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ва маданий тараққиёти ўзига хос маросимларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини белгилайди. Натижада халқларнинг турли маросимларида, шу жумладан тақвимларда ўзига хос этник хусусиятлар пайдо бўлади. Шу каби ўзига хос этник хусусиятлар дунё халқларининг календар маросимларида ҳам мавжуд бўлиб, улар қуйидагиларда намоён бўлади: календар ваколатхоналари, чўпонлик ва қишлоқ хўжалик

маросимларининг уйғунлиги; осмон сферасининг Шарқий қисмини улуғлаш (куёшнинг тонг ва пешин пайтидаги ҳолати мос ёзувлар нуқтаси бўлиб хизмат қилган); курбонлик тотемистик тасаввурлар (дарвешона, ёмғир чақиритиш ва дон йиғиш билан боғлиқ маросимлар). Умуман олганда, дунё халқлари турмуш тарзининг барча жабҳаларида кузатиладиган календар маросим кишиларнинг оилавий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётини муайян йўналишда сақлаб қолишни мақсад қилиб кўяди.

REFERENCES

1. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Зимние праздники. – М.: Наука, 1973.
2. Самойлович А. Названия дней недели у турецких народов // Яфетический сборник. II. – Пг., 1923.
3. Андреев М.С. Поездка в летом 1928 г. в Касанский р-н (север Ферганы. Изв. общ. для изуч. тадж. и иранских народностей за его пределами. – Т., 1929.
4. Пещерова Е.М. Праздник тюльпана (лола) в село Исфара Кокандского уезда. – Т., 1927.
5. Гаврилов М. Два слова об обычаях сартов / ТВ, 1911, №162; Ўша муаллиф: Остатки ясы и юсуна у узбеков. – Т., 1929.
6. Хамраев А.Х. Праздник «красной розы» // Общ. науки. – Москва, 1958. –№ 6.
7. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969.
8. Рассудова Р.Я. Формы организации труда в общинах некоторых районов поливного земледелия Средней Азии. (конец XIX – начало XX в.) // Среднеазиатский этнографический сборник. III. – Л., 1971.
9. Шаниязов К. Узбеки–карлуки (историко этнографический очерк). – Т.: Фан, 1964; Ўша муаллиф: Отгонное животноводство у узбеков // Очерки по истории хозяйства народов Средней Азии и Казахстана. – Л.: Наука, 1973.
10. Древние обряды верования и культуры народов Средней Азии. – М.: Наука, 1986.
11. И.А.Климишин - “Календарь и хронология”. М. 1985
12. Е.Бикерман. “Хронология древнего мира. Ближний Восток и античность”. М. 1976
13. Хайдаров, О. Э. (2022). СУРХОН ВОҲАСИ АҲОЛИСИНИНГ ЁЗ ВА КУЗ МАВСУМИ БИЛАН БОҒЛИҚ МАРОСИМЛАРИ ВА УРФ-ОДАТЛАРИ.

Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(7), 134-140.

14. Mustafayev, U. U. (2021). YANGI O 'ZBEKISTON: QADRIYATLAR VA FALSAFIY FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI BO 'YICHA AYRIM MULOHAZALAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 568-577.

15. Mustafayev, U. U., Mustafayeva, S. U., & Haydarov, O. E. (2022). TURMUSHDAGI ISLOM: NAMOYON BO 'LISHI VA MOHIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 914-921.

16. Поцелуевский, Е. А. (2008). 2008.02. 001. БЛАГОВА ГФ НОВАЯ ШКОЛА ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ТЮРКОЛОГИИ: АН Самойлович и ВА Богородицкий. (Под "сенью" яфетидизма). К 70-летию со дня гибели А.Н Самойловича (13. II. 1938)//Аспекты алтайского языкознания:(Материалы Тенишевских чтений-2007).-М., 2007.-С. 16-27. *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 6: Языкознание. Реферативный журнал*, (2), 6-12.